

РОЗДІЛ 1 ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

УДК 341.01

МОНЕТАРИЗАЦІЯ І КАПІТАЛІЗАЦІЯ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ XVIII – XIX СТ. MONETIZATION AND CAPITALIZATION LAND RELATIONS IN UKRAINE XVIII - XIX CENTURIES

Бурдін М.Ю.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри теорії та історії держави і права
Харківського національного університету внутрішніх справ*

У статті проаналізовано реформування земельних відносин російським самодержавством на території України, простежено тенденції монетаризації і капіталізації російської економіки, що позначилося на виробничій діяльності суб'єктів земельних відносин. З'ясовано, що представники російського самодержавства усвідомлювали необхідність удосконалення правового регулювання земельних відносин у зв'язку з потребою прискорення економічного розвитку Росії та її наближення до рівня розвитку передових європейських країн. Але інститути самодержавства і кріпацтва були настільки взаємопов'язані, що скасування одного з них (кріпацтва) тягло за собою і руйнування другого, що і відбулося на початку ХХ ст.

Ключові слова: земельні відносини, російське самодержавство, монетаризація, капіталізація, кріпацтво.

В статье проанализированы реформирования земельных отношений российским самодержавием на территории Украины, прослежены тенденции монетизации и капитализации российской экономики, что сказалось на производственной деятельности субъектов земельных отношений. Выяснено, что представители российского самодержавия осознавали необходимость совершенствования правового регулирования земельных отношений в связи с необходимостью ускорения экономического развития России и ее приближения к уровню развития передовых европейских стран. Но институты самодержавия и крепостничества были настолько взаимосвязаны, что отмена одного из них (крепостничества) влекло за собой и разрушение второго, что и произошло в начале ХХ в.

Ключевые слова: земельные отношения, российское самодержавие, монетаризация, капитализация, крепостничество.

The paper analyzes the reform of land relations Russian autocracy on the territory of Ukraine, tracked trends and monetization capitalization of the Russian economy, which affected the industrial activity of subjects of land relations. It was found that representatives of the Russian autocracy aware of the need to improve the legal regulation of land relations in connection with the need to accelerate the economic development of Russia and its proximity to the level of the advanced European countries. But the autocracy and serfdom institutions were so interconnected that the cancellation of one of them (serfdom) and entailed the destruction of the second, which is what happened at the beginning of the twentieth century.

Key words: land relations, the Russian autocracy, monetization, capitalization, serfdom.

Актуальність теми дослідження обумовлюється тим, що в існуючих наукових публікаціях реформування земельних відносин в Україні у складі Російської імперії аналізується переважно в історичній послідовності статично і в основному на феноменологічному рівні. З поля зору вилучається внутрішня імперська політика стосовно українського селянства та його інтересів і потреб.

Стан наукового дослідження. В роки незалежності різні аспекти земельних відносин на теренах України досліджували в основному представники історичної науки (С. Борисевич, П. Захарченко, А. Зінченко, О. Крижанівський, С. Лисенко, П. Олешко, В. Щербіна). Метою цього дослідження є з'ясування тенденцій монетаризації і капіталізації земельних відносин у процесі їх реформування, розпочатого Петром I і завершеного відміною кріпосного права в другій половині XIX ст.

Виклад основного матеріалу. Петро I докладно вивчив державно-правовий устрій північних європейських країн для того, щоб здійснити у Росії реформи і наблизити її до рівня європейської цивілізації. Першим кроком Петра I у цьому напрямі було переведення із України і Білорусії представників наукової інтелігенції, яка за рівнем своєї освіти відповідала тодішнім європейським зразкам. Зауважимо, що російський народ на той час вважався «неісторичним», оскільки не брав активної участі у розвитку цивілізаційної культури, а отже, і Московська держава не належала до європейської цивілізації. Включені до складу Росії українські землі були більше триста років у складі європейської правової культури, а український народ виробив свою національну духовну культуру і сформував державу на засадах народовладдя та приватновласницького зем-

лекористування. Проте до цього часу представники російської держави, зокрема і її президент В. Путін, поділяють думку В. Белінського про те, що нібито Україна не була «історичною» і самостійною. «Історія Малоросії є не більше, ніж епізод царювання Олексія Михайловича. Історія Малоросії – бічна річка, що впадає у велику ріку російської історії. Малороси завжди були племенем і ніколи не були народом» [1, с. 52]. Така позиція стосовно України відповідає імперському духу Росії.

В Україні на той час була розвинута наукова думка, зокрема один з її представників Феофан Прокопович став радником Петра I. Про високий рівень освіченості Ф. Прокоповича писав датський учений: «Ця прекрасна людина за знанням своїм не має собі майже нікого рівного, особливо між російським духовенством. Крім історії, богослов'я і філософії, він мав здібності в математиці і невимовну охоту до цієї науки. Він знає різні європейські мови, з яких двома говорив вільно, хоч в Росії не хотів вживати жодної з них. Володів латиною, якою говорив з дипломатами» [2, с. 393]. Слід вважати, що вплив Ф. Прокоповича на рішення Петра I з реформування державних інститутів влади і земельних відносин, а також на розвиток російської наукової думки і культури (хоча цей вплив особливо не фіксувався російськими дослідниками), був по суті значним. Для російського самодержавства періоду царювання Петра I проблемним вузлом було зміцнення інституту кріпацтва і водночас модернізації економіки, розвитку науки і культури. Петро I усвідомлював, що Росія найбільше відстає від європейської цивілізації за рівнем науки і культури. Його найближчими соратниками у реформуванні державного устрою, економіки і земельних відносин стали вихідці з України Ф. Прокопович і Стефан Яворський. Петро I симпатизував українським ієрархам, які проявляли схильність до перетворень [3, с. 190]. Зауважимо, що російська ментальність стосовно землі, творчої праці і вольностей людини, на переконання М. Бердяєва, була «безсмысленной и безсловесной», вона «жорстко і репресивно з боку влади і церкви спрямована проти культури Малоросії» [4, с. 58], яка почала активно проникати в російський простір. Отже, з самого початку включення українських земель до складу Російської імперії було відчутне зіткнення цивілізаційних культур: України, яка репрезентувала європейський вектор, та Росії, яка до того часу перебувала в лоні золотоординської культури.

Зі сказаного випливає, що реформування державно-правової системи та її складової – земельних відносин, відбувалося внаслідок істотного відставання Росії від європейської цивілізаційно-правової культури. Петро I волів зблизити російське самодержавство з європейськими державами. Північна війна визначила промислову політику Петра I, її протекціонізм і меркантилізм. Промисловість зробила гігантський стрибок і зрівнялась за показниками з передовими європейськими країнами. Він усвідомив, що натуральний обмін став гальмом для подальшого розвитку економіки, а тому започаткував монетари-

зацію і корпоратизацію основних галузей виробництва, тісно пов'язаних із забезпеченням російської армії. За порадою Ф. Прокоповича проведені реформи організації армії, центрального управління і частково земельних відносин. Полки почали формуватися за взірцем українського козацтва, «із вольних людей і колишніх кріпосних». Водночас введено примусову рекрутську службу. Міщан позбавили від рекрутської повинності і дарували право володіти кріпаками і землею. На селян ліг основний податковий тягар, а введена в 1718 р. подушна подать погіршила становище – їх зобов'язали утримувати регулярну армію [3, с. 189].

Петру I було відомо, що в європейських країнах існують місцеві земські інститути самоврядування, які мали широкі права в регулюванні земельних відносин, а селяни мали право делегувати своїх представників до цих самоврядних інститутів. Але на пропозицію просвітників увести в Росії європейські, зокрема англійські, вольності Петро I акцентував увагу на тому, що всі реформи в галузі місцевого самоврядування, особливо стосовно земельних відносин, «спускати с русским обычаем», тобто узгоджувати з інститутом кріпацтва як однієї із засад самодержавства. Петро I наголошував: «Аглинская вольность здесь не у места, как к стене горох. Надлежит знать народ, как оным управлять». На пропозицію увести в повітах шведську систему селянського самоврядування Сенат, за вказівкою царя, відповів лаконічно: «В уездах из крестьян умных людей нет» [5, с. 402–403].

Процес монетаризації сільськогосподарського виробництва був значною мірою ускладнений небажанням Петра I змінити в інституті кріпацтва хоча б деякі правові норми для вільного продажу селянами своєї надлишкової продукції. В загальному підсумку перетворення Петра I були викликані розвитком торгового капіталу всередині країни. До того часу основним товаром для концентрації капіталу в руках купецьких корпорацій були хутро та вироби з нього. Але «російська торгівля хутром пішла на спад у Західній та Центральній Європі ще до 1700 р.» [6, с. 195]. В українському середовищі основними суб'єктами внутрішньої і зовнішньої торгівлі були чумаки, які вивозили великі партії збіжжя в основному до західноєвропейських країн. Петро I заборонив їм торгувати безпосередньо з європейськими країнами і зобов'язав вивозити товар через російські порти, щоби збільшити податкові надходження до своєї казни. Отже, російський вивізний товар – збіжжя – пішов на злет в Егейському морі, якого не знала навіть торгівля хутром. В міру того, як в європейських країнах розвивалося капіталістичне виробництво та зростало чисельно міське населення, збільшувалась потреба у постачанні продуктів сільського господарства для забезпечення харчами та сировиною. Це відкривало для Росії нові можливості поповнення державної скарбниці та нарощення мілітарних сил за рахунок експорту зернових на європейський ринок. Але для цього потрібно було розширити права для селян, особливо українського Півдня і Південного

Сходу, щоб мотивувати їх до збільшення продуктивності праці у виробництві зернових культур, тобто реформувати інститут кріпацтва. Слід наголосити, що Південь України на той час давав найбільше сільськогосподарської продукції на зовнішній і внутрішній ринок. Порт Одеса невдовзі після свого заснування в 1794 р. перебрав на себе функцію Херсона як головного чорноморського ринку для експорту збіжжя та іншої сільськогосподарської продукції з маєтків землевласників України. Фактично, Одеса швидко стала головним центром експорту пшениці з Росії. Тож за розбудову порту Одеса треба завдячувати не Катерині II, а саме торгівлі українським збіжжям. Так, за 1793–1795 рр. середньорічний експорт збіжжя становив 400 тис. четвертей. З 1786 по 1856 рр. «очевидною є загальна тенденція до зростання експорту збіжжя (здебільшого пшениці)» [6, с. 199–200], а отже, і подальшої монетаризації економіки.

Катерина II успадкувала від Петра I розпочату ним традицію монетаризації економіки. Водночас вона «проголосила реформу законодавства, щоби привести його у відповідність з нормами французьких просвітителів», вважаючи, що «Росія, будучи країною європейською, не повинна жити за застарілими законами і нормами» [3, с. 223]. Звернімо увагу на те, що і Петро I, і Катерина II постійно апелюють до європейських зразків державно-правового устрою та регулювання земельних відносин, але на заваді завжди стоїть інститут самодержавства, тісно поєднаний з інститутом кріпацтва та служилим дворянством, яке було основною ланкою збереження підданства самодержцю всіх соціальних верств.

Особливістю нової світоглядної парадигми правлячої династії Романових, особливо Петра I і Катерини II, про власний шлях розвитку до європейської цивілізації було зацікавлене прагнення запозичити ті правові ідеї, які вже засвідчили про капіталістичний розвиток промисловості і сільського господарства на приватних засадах. Але самодержці не могли допустити, щоб у їх державі існували демократичні інститути влади, оскільки народ не мав для цього ні досвіду, ні належної освіти, і боялися руйнації імперії знизу за французьким взірцем. Тому вони на словах, публічно демонстрували свою прихильність європейській цивілізації та прагнули зробити видимість проведених реформ, щоб викликати довіру глав європейських країн. Так, приміром, Катерина II написала особливий «Наказ», ґрунтований на поглядах Ш. Монтеск'є, а також інших представників європейського законодавства, який проголошував принцип дотримання законності як умови гармонійного розвитку суспільства, розвивав ідею прогресу: руху від дикості до цивілізації, від марновірства до знань. Прийняття справедливих законів також мало стати умовою просвітництва і виховання суспільства. Ним керувати і вказувати йому шлях до цивілізованості мав би, на думку Катерини, просвічений монарх, влада якого законами як раз і не обмежена [3, с. 223]. Катерина II усвідомлювала, що поверхове реформування правових засад економіки не дасть належних результатів для інтенсивного розвитку

промисловості і сільського господарства. Вона також усвідомлювала, що інститут кріпацтва, особливо на родючих землях України, застарілий і потребує докорінних змін. «За своїми поглядами Катерина була противницею кріпосництва, однак умови країни, на престол якої вона зійшла, змушували її приймати закони і укази, які зміцнювали цей порочний устрій» [3, с. 225].

Катерина II замислила ущільнити малозаселені території Півдня України та південного сходу, щоб організувати там нові форми приватновласницького господарювання та надати ширші економічні і політичні права їх суб'єктам. Південно-східні землі України були частково освоєні українським селянством в кінці XVII–XVIII ст. внаслідок колонізації дикого поля, гуляй-поля, нижньої Донеччини і слобідської частини Харківщини. Ці землі заселяли козацькі соціальні верстви, які мали досвід землеробства, особливо з вирощення зернових культур, самоврядування і військової охорони своїх земель. Самобутність Півдня України та його хліборобської культури полягала у тому, що постійно збільшувалася чисельність різноетнічних селянських господарств. В міру того, як зростали вільні приватновласницькі землеробські господарства, їм був властивий прояв демократизму. Кожна сільська громада жила своїм традиційним способом і для неї не мало значення, хто і як адмініструє свою владу десь у центрі. Поволі українські козаки стали повноправними господарями півдня степу. На вільних землях засновувалися сотні українських сіл. Лише Іван Мазепа, який волів утвердитися на Слобожанщині і Півдні України, мав півсотні сільських поселень, в яких налічувалося 5136 селянських дворів та 968 дворич вільних черкесів [7, с. 175]. Ці сільськогосподарські осередки були прикладом для Московської держави вільного ефективного виробництва в сільському господарстві. Ще за Петра I розпочалося поступове розширення кордонів Російської імперії, зокрема і до Чорного й Азовського морів. Петро I також сприяв заселенню вільних земель російськими селянами та служилими людьми.

Катерина II після реорганізації центральних інститутів державної влади здійснила ряд ліберальних реформ. Вона заохочувала свободу торгівлі і підприємництва, дотримуючись принципу «Laissez faire, laissez passer». Кількість промислових підприємств Росії в той час збільшилася удвічі. Катерина сприяла розвитку кредитних операцій у країні, провела грошову і банківську реформи, ввела у 1769 р. в обіг асигнації, в 1786 р. заснувала єдиний Державний кредитний банк. Однак ці заходи не завжди були ефективні: безперервні війни виснажували бюджет, і постійно зростаючий дефіцит доводилося покривати, випускаючи нові асигнації [3, с. 225]. Низька ефективність державного кредитного банку обумовлювалася тим, що він обслуговував переважно купців і був мало доступний для виробників сільськогосподарської продукції. Проте цей банк відіграв свою позитивну роль у реформуванні земельних відносин Півдня України. Катерина II доручила одному із найбільш досвідчених і ефективних організаторів

– Г. Потьомкіну провести земельну реформу на Півдні України. Найбільш важливим аспектом проведених Г. Потьомкіним реформ є той незаперечний факт, що на Півдні України вперше за всю історію держави і права були використані передові в той час європейські стандарти планування земельних ділянок, їх розмежування, будівництва під'їздів, доріг, розв'язки доріг з найбільшою користю для власників землі. А. Богуміл стверджує, що під час проведення земельних реформ території Півдня України були дуже слабо заселені. Згідно з переписом населення, проведеного генералом Теккелі в 1776 р., реєстр населення колишньої землі запорізьких вольностей налічував 59637 чоловік [8, с. 117–118]. Слід звернути увагу на те, що за своєю площею Південь України перевищував площу кожної з окремо взятих країн – Франції, Італії, Іспанії. Катерина II розділила цю територію на дві губернії – Новоросію і Азовську губернію і включила до складу своєї імперії. Це було найбільшою за всю історію анексією української землі Росією.

У процесі практичної реалізації земельної реформи Г. Потьомкіним велика частина рядового козацтва України отримала земельні ділянки для ведення сільськогосподарського товарного виробництва. Основним завданням «плану заселення Новоросійської губернії» 1764 р. передбачалося ущільнити соціальну структуру, забезпечити її стабільний розвиток і закріпити поселенців на нових землях на довгі роки наперед. Тому земельний банк кредитував селян Півдня України на пільгових умовах. Головною якісною характеристикою цього плану було те, що всі ділянки основного масиву були в подальшому неподільними, щоб не плодити «мелкодворье». Це, на думку авторів плану, повинно було забезпечити власників землі військовою службою, щоб власник ділянки був упевнений у своїй безпеці і «застрахований» від банкрутства [9, с. 36]. У плані заселення Півдня України і формування суб'єктів земельної власності були закладені механізми мотивації і залучення якомога більшої кількості безземельного сільського населення з України, Росії і Білорусії. «Всякого звання люди мали право отримати земельну ділянку не більше ніж 40 десятин і освоювати її так, щоб на неї припадав один сільський двір. Ті, хто не освоював ділянку землі за три роки, втрачали право на її приватизацію. Ті ж, хто виділяв гроші для будівництва заводів, відкривав корисні копалини і отримував землю у власність, мали привілеї» [9, с. 67]. Реформування земельних відносин на Півдні України, здійснене Г. Потьомкіним за вказівкою Катерини II, значно підвищило авторитет імператриці, яка негласно змагалася з монархом тодішньої Австрії. Тут виявляється одна вічна для Росії ідеальна абстракція – бути в складі цивілізаційно-правової культури європейського простору як рівноцінна з ними культура.

Катерина II інституційно й організаційно зміцнила монетаризацію і капіталізацію економіки, особливо внутрішньої і зовнішньої торгівлі. Водночас вона «заохочувала аристократію переселяти своїх кріпаків на їхні нові володіння на півдні, не-

рідко стимулюючи цей процес щедрою роздачею земель своїм фаворитам. У такий спосіб сотні тисяч кріпаків із Центральної Росії осіли в Україні, щоб розбавити там українську більшість для здійснення офіційної поставленої мети – етнічної русифікації регіону. Крім того, зі всіх селян – кріпаків і вільних – стягували горезвісний подушний податок, який не враховував ні етнічної ідентичності, ні офіційного статусу селян» [6, с. 179]. Катерина II залишила після себе досить вагомий і суперечливий спадок. Найбільших втрат зазнала Україна, особливо селянство. Коли 1796 р. Катерина померла, в Україну вже міцно вкарбувалася печать імперії. Якщо простежити розвиток монетаризації і капіталізації економіки у її взаємозв'язку з суб'єктами суспільного виробництва від Петра I до Катерини II, то доходимо висновку, що основним постачальником зерна на внутрішній ринок і на експорт були українські хлібороби. Росія була зацікавлена у нарощуванні виробництва сільськогосподарської продукції на зовнішній ринок, а тому фінансувала розвиток портів Азовського і Чорного морів та промислових підприємств Півдня України. Проте різні землеробські регіони України мали різний юридичний статус суб'єктів земельної власності. Найбільш закріпаченою залишалася Правобережна Україна, найменш закріпаченою – Лівобережна. Південні і південно-східні землі в основній масі зберігали статус вільних селян, які водночас були і суб'єктами формування козацьких полків.

Початок XIX ст. для Росії позначився трагічними подіями. Війна з Наполеоном, незважаючи на перемогу Росії, засвідчила її відсталість у всіх сферах економіки і державно-правового укладу. На зламі XVIII–XIX ст. Павло I, як і його попередники, також замислився над реформами інституту кріпацтва та державного адміністративного управління в сільському господарстві, яке на той час було єдиною галуззю економіки, що забезпечувала найбільше надходження до державної скарбниці, а село постачало рекрутів. Імператор обмежив права дворян на експлуатацію селян-кріпаків. 15 квітня 1797 р. він видав маніфест про «триденну панщину», в якому було чітко прописано, що «ніхто і ні під яким виглядом не смів у недільні дні змушувати селян працювати», упродовж шести трудових днів селянин мав працювати три дні на пана, і три дні на себе. Було видано ще два укази, які враховували інтереси селян: 1797 р. заборонялося продавати дворових людей і безземельних селян «з молотка», 1798 р. заборонялося продавати селян малоросійських (українських) губерній без землі. Водночас Павло I видав особливий маніфест, за яким під страхом покарання пропонувалося селянам спокійно «перебувати» в попередньому статусі й по-старому виконувати всі повинності. Павло I здійснив ряд адміністративних реформ: обмежив права дворян, скасував їх інститут самоврядування – «Губернські збори», заснував нові інститути державної влади, зокрема міністерство уділів і міністерство комерції, з 50 губерній утворено 41 губернію, окремою одиницею була Область Війська Донського [10, с. 13–14]. Зауважимо, що Донське

Військо сформувалося в основному за рахунок колишніх нащадків козацької держави, за якими Петро I і Катерина II зберегли вольності та надали їм російського державного статусу в складі адміністративної одиниці Малоросії. Тож третє–четверте покоління нащадків українського козацтва на території південно-східної частини території України були повністю русифіковані й ідентифікували себе з російським самодержавством.

Павлу I дісталася країна з внутрішніми і зовнішніми боргами на суму 200 млн. рублів [3, с. 234]. Величезні витрати на утримання армії і флоту, поліції і державного апарату спустошували російську скарбницю. Саме цей чинник спонукав російських імператорів реформувати в першу чергу ті галузі економіки, які могли дати найбільші доходи у найкоротший термін. В цьому контексті слід розглядати і прагнення Павла I реформувати окремі галузі економіки Росії, особливо промисловість. У 1798 р. він видав указ, згідно з яким «заводчики і купці мали право купувати для своїх фабрик і заводів селян із землею і без землі» [10, с. 14]. Зі сказаного випливає, що подальший розвиток економіки Росії, зокрема банківського сектору, був обтяжений інститутом кріпацтва, оскільки для промислового виробництва потрібна була вільна робоча сила, якої в Росії на той час не було: селяни були закріпачені, а в містах переважав «служилий воєнний елемент». Хоч міське населення у 1897 р. складало близько 13% населення Російської імперії (не рахуючи Фінляндії), але «третій стан» в Росії формувався не з міщанства, як в Західній Європі, де воно було здавна об'єднане в цехові організації і мало свої традиції боротьби за «вольності». В Росії «третій стан» складався з «найрізноманітніших елементів російського минулого» [11, с. 112]. Структурні зміни в економіці Росії, що частково відбулися від часів Петра I до Олександра I, не дали відчутних наслідків для подальшої монетаризації і капіталізації. Саме тому Олександр I дійшов висновку, що Росії потрібні масштабні ліберальні реформи всіх сфер життя. Проте здійснити реформи йому завадила війна з Францією 1812 р. Одним із перших кроків Олександра I з реформування державно-правового устрою Росії було створення спеціальної комісії для розробки конституції – «статутної грамоти Російської імперії». В Росії мали бути створені, по-перше, законорадчий представницький інститут з верхньою палатою, до якої імператор мав призначати сенаторів, та нижньою, до якої частково призначати і частково обирати на основі багатоступеневих виборів; по-друге, військові селянські поселення, оскільки рекрутська форма комплектування армії вже застаріла. Олександр I усвідомлював, що реформування армії і земельних відносин знаходяться у взаємозв'язку, а тому він зробив вибір на користь військових поселень. В якості експерименту він в Новгородській губернії та сусідських з нею землях розпочав масове поселення солдат до селян з тим, щоб вони спільними зусиллями обробляли землю, вирощували сільськогосподарську продукцію і водночас проходили військові навчання і муштру.

Ця форма організації сільськогосподарського виробництва та комплектування і підготовки військових сил була запозичена з історії українського козацтва. Проте імператор не врахував, що українські козаки були вільними землеробами і захищали свою рідну землю. В умовах, які створив Олександр I, «селяни опинилися під подвійним гнітом: по-перше, вони були прикріплені до землі без права йти на заробітки, займатися торгівлею або промислами; по-друге, вони були обтяжені тягарем солдатських обов'язків. Змусити тисячі поселенців постійно брати участь у військових маневрах і навчаннях та паралельно виконувати важкі господарські роботи можна було лише палицевою дисципліною і жорсткою регламентацією... Не дивно, що військові поселення викликали масовий спротив селян, а згодом – чисельні повстання поселенців» [3, с. 242–243].

В середині XIX ст. у Росії громадська думка концентрувалась навколо реформування земельних відносин і скасування інституту кріпацтва. Олександр II у 1858 р. створив головний комітет для розробки проекту реформ щодо зміни юридичного статусу селянина у системі земельних відносин Росії, тобто перетворення кріпаків на власників своїх наділів. 19 лютого 1861 р. Олександр II підписав «Положення про селян, які виходили з кріпосної залежності» і Маніфест про звільнення селян від кріпосної залежності [10, с. 162]. Незважаючи на юридичне звільнення селян від кріпацтва та надання їм особистих свобод, громадянських і майнових прав, фактично переважна більшість селян залишалася в економічній і фінансовій залежності від поміщиків. Крім того, селянин мав викупити свою землю у поміщиків. При цьому для українського селянства ця реформа була значною мірою спрямована на те, щоб відчужувати і зменшувати селянські земельні ділянки на користь поміщиків. «Реформуванню підлягала і сфера фінансів. З метою централізації цієї системи у 1860-х рр. було засновано Державний банк, який отримав право кредитування торговельних і промислових закладів... Незначні зміни у податковій сфері не вплинули сформовану віками систему, за якої основний тягар податків несло податне населення» [3, с. 273–274].

З початку XVIII до середини XIX ст. реформування земельних відносин в Україні відбувалося в двох напрямках: по-перше, посилення економічного тиску на селян, яких зобов'язано постачати армію рекрутами та продукцією сільського господарства; по-друге, адміністративне управління сільськогосподарським виробництвом було спрямоване на те, щоб обмежити селян в їх громадянських правах та не допустити масових селянських повстань, які в цей період трічі потрясли Росію (Пугачов, Разін, Булавін). Водночас в реформуванні земельних відносин спостерігається тенденція монетаризації окремих секторів економіки, зокрема і сільського господарства. На рубежі XVIII–XIX ст. ця тенденція посилюється з урахуванням необхідності розбудови промисловості і фінансового сектору, що забезпечувало накопичення капіталу в торгівлі і банківській сфері.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Белинский В. Г. История Малороссии Николая Маркевича (1843) // Белинский В. Г. Поли. собр. соч. – М. : Изд-во АН СССР, 1955. – Т. VII. – С. 52–53.
2. Морозов П. Феофан Прокопович как писатель : Очерк из истории русской литературы в эпоху преобразований. – СПб. : Тип. В. С. Балашова, 1880. – 402 с.
3. Российская корона. Князья. Цари. Императоры / Гл. ред. Н. Ярошенко. – М. : Ридерз Дайджест, 2009. – 320 с.
4. Бердяев Н. А. Русская идея: Основные проблемы русской мысли XIX и начала XX века // О России и русской философской культуре: Философы русского послеоктябрьского зарубежья. – М. : Наука, 1990. – С. 43–271.
5. Нариси історії Росії: Пер. з рос. / Б.В.Ананьич, І.Л.Андреев, Є.В.Анісімов та ін.; за заг. ред. О.О.Чубар'яна. – К. : Ніка-Центр, 2007. – 800 с.
6. Російський імперіалізм / Пер. з англ. Т.Цимбала. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. – 395 с.
7. Пономарьов А. Українська етнографія / А. Пономарьов. – К. : Либідь, 1994. – 319 с.
8. Богумил А. Из истории управления Новороссией. Летопись Екатеринославской учредительной комиссии. – С. 117–118.
9. Полонська-Василенко Н. Д. Заселення Південної України / Н. Д. Полонська-Василенко // Укр. морськ. інститут. – Женева, 1947.
10. Полещук Т. Історія Росії XIX – початку XX ст. – Львів: ПАІС, 2008. – 400 с.
11. Мазепа І. Підстави нашого відродження / Ісаак Мазепа. – Авгсбург, Німеччина : Прометей, 1946. – 180 с.